

2014

$\beta \ddot{y} - \dot{A}, \mu^{3/2} \pm \frac{1}{2} \pm \frac{1}{4} \mu^{-1/2} \mu^1$; — § $\dot{A} \ddot{A} \dot{A}$
 $\beta \ddot{y} \pm \dot{A} \dot{\imath} \ddot{A} \dot{\imath} \dot{A} \mu \dot{A}^1, \hat{\imath} \dot{A}^1 \dot{\imath} \tilde{A} \ddot{A} \dot{\imath} \dot{A} \dot{\imath} \gg^1 \ddot{A}^1$

Klapisis, Antonis

<http://hdl.handle.net/11728/7398>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

«Ήρθε για να μείνει»; Η Χρυσή Αυγή από το περιθώριο στο πολιτικό προσκήνιο¹

Αντώνης Κλήψης*

«Όταν [το 2010] πήραμε 5,3% στο Δήμο των Αθηναίων είπαν ότι ήταν κάτι περιστασιακό. Τους είπαμε ότι ήρθαμε για να μείνουμε. Και απ' την Αθήνα θα επεκταθούμε σε ολόκληρη την Ελλάδα. Όταν πήραμε στις 6 Μαΐου [2012] 6,9% είπαν ότι ήταν η οργή, ο θυμός, ο φόβος και ότι ο κόσμος δεν ξέρει. [...] Σήμερα με το αποτέλεσμα των εκλογών, όπου (sic) η Χρυσή Αυγή παραμένει σταθερή στις δυνάμεις της στο 7%, αποδεικνύεται ότι το εθνικιστικό κίνημα ήρθε για να μείνει. Και ας το πάρουν απόφαση. Θα έχουν απέναντί τους ένα εθνικιστικό κίνημα. Τόσο στη Βουλή όσο και έξω απ' τη Βουλή». Αυτά δήλωσε ο ηγέτης της Χρυσής Αυγής, Νίκος Μιχαλολιάκος, το βράδυ των βουλευτικών εκλογών της 17ης Ιουνίου 2012. Οι δηλώσεις του συγκεκριαίωσαν τη μέχρι εκείνη τη στιγμή πορεία του κόμματός του: από την πολιτική αφάνεια πριν από το 2010, η Χρυσή Αυγή είχε κατορθώσει να καταστεί υπολογίσιμη δύναμη με κοινοβουλευτική παρουσία. «Η Χρυσή Αυγή ήρθε για να μείνει. [...] Η Χρυσή Αυγή είναι η Ελλάδα που έρχεται», πρόσθεσε ο Μιχαλολιάκος (YouTube 2012α). Δύο χρόνια αργότερα, το αποτέλεσμα των ευρωεκλογών του Μαΐου του 2014 φαίνεται να δικαιώνει την πρόβλεψή του. Σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές του 2012, η Χρυσή Αυγή όχι μόνο διατήρησε, αλλά διεύρυνε ακόμα περισσότερο την επιρροή της, και μάλιστα μέσα σε συνθήκες που έμοιαζαν να είναι δυσμενείς για την ίδια, καθώς σχεδόν το σύνολο της

---

1. Ευχαριστώ θερμά τους φίλους Παναγιώτη Κακολύρη και Βασίλη Μπογιατζή για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους στο αρχικό μου κείμενο.

* Δρ. Διπλωματικής Ιστορίας και μέλος Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού Προσωπικού, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

ηγετικής της ομάδας βρισκόταν στη φυλακή κατηγορούμενο για σύσταση και διεύθυνση εγκληματικής οργάνωσης.

Πρόκειται για ένα φαινόμενο συγκυριακό ή για μια τάση με μακροπρόθεσμη προοπτική; Η εκθετική άνοδος της Χρυσής Αυγής υπήρξε απλώς και μόνο παρεπόμενη συνέπεια της οικονομικής κρίσης και της συνακόλουθης οικονομικής δυσπραγίας που πλήττει μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού, ή μήπως αποτυπώνει βαθύτερες διεργασίες που συντελούνται επί χρόνια κάτω από την επιφάνεια της δημοκρατικής ομαλότητας; Η ενίσχυση της Χρυσής Αυγής αποτελεί αντανάκλαση της απογοήτευσης και της οργής που αισθάνεται μέρος του εκλογικού σώματος για τις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις ή, αντίθετα, συνιστά μια σταθερή μετατόπιση σημαντικού αριθμού ψηφοφόρων προς το δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος; Η ψήφος στη Χρυσή Αυγή είναι ψήφος διαμαρτυρίας η οποία δίνεται χωρίς επίγνωση του νεοναζιστικού, ρατσιστικού και βίαιου υπόβαθρου του κόμματος, ή πρόκειται για συνειδητή έκφραση ιδεολογικών προτιμήσεων που εμπνέονται από αντιδημοκρατικά αντανάκλαστικά;

Η πρώτη επιτυχία: οι δημοτικές εκλογές του 2010

Έως το τέλος της δεκαετίας του 2000 η εκλογική επιρροή της Χρυσής Αυγής ήταν αμελητέα. Στις ευρωεκλογές του Ιουνίου του 2009 συγκέντρωσε το 0,46% των ψήφων, ενώ στις βουλευτικές που διεξήχθησαν τέσσερις μήνες αργότερα έλαβε μόλις 0,29%. Ανοικτά νεοναζιστική, ρατσιστική, αντισημιτική και με πλούσιο ιστορικό βιαιοπραγιών (Ψαρράς 2012), επί χρόνια παρέμενε στο πολιτικό περιθώριο. Η εικόνα άρχισε να αλλάζει στις δημοτικές εκλογές του 2010. Μεταξύ των υποψηφίων για το αξίωμα του δημάρχου Αθηναίων συγκαταλεγόταν ο Μιχαλολιάκος, ο οποίος κατόρθωσε να συγκεντρώσει το 5,29% των ψήφων, να καταταγεί έκτος και να εκλεγεί δημοτικός σύμβουλος. Η απήκηση του συνδυασμού του, ο οποίος έφερε τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ελληνική Αυγή για την Αθήνα», ήταν ιδιαίτερα μεγάλη στο 6ο δημοτικό διαμέρισμα, όπου τα ποσοστά υπέρ του Μιχαλολιάκου εκτινάχθηκαν στο 8,38%, χαρίζοντάς του την τέταρτη θέση (Υπουργείο Εσωτερικών 2010).

Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν τυχαία. Το 6ο δημοτικό διαμέρισμα της Αθήνας περιλάμβανε μεταξύ άλλων την περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, στην οποία υπήρχε ιδιαίτερα αυξημένη συγκέντρωση μεταναστών. Για μεγάλο χρονικό διάστημα η Χρυσή Αυγή είχε αναπτύξει εκεί έντονη δραστηριότητα: από

διανομές τροφίμων μόνο για Έλληνες και παροχή «υπηρεσιών συνοδείας» ηλικιωμένων στις τράπεζες «προκειμένου να μην πέσουν θύματα ληστείας», έως και τη χρήση βίας με σκοπό την «προστασία» των «ντόπιων κατοίκων» από τους «ξένους εισβολείς» (Dinas et al. 2013). Η συγκρότηση ομάδων παραστρατιωτικού τύπου με σαφή εγκληματική δράση συμπλήρωνε την εικόνα. Η στοχοποίηση των μεταναστών ήταν προφανής και εκφραζόταν έμπρακτα με συχνές –και όχι σπάνια αιματηρές έως και δολοφονικές– επιθέσεις εναντίον τους. Η επίδοση της «Ελληνικής Αυγής για την Αθήνα» ήταν για τους ίδιους λόγους σημαντικά υψηλότερη από τον μέσο όρο της και στο 4ο δημοτικό διαμέρισμα (6,94% και τέταρτη θέση) (Υπουργείο Εσωτερικών 2010).

Η επιδοκίμασία μέσω της κάλπης των ξενοφοβικών και ρατσιστικών τακτικών αποδείκνυε ότι η Χρυσή Αυγή αποκτούσε για πρώτη φορά –έστω και σε τοπικό επίπεδο– συμπαγείς πυρήνες ψηφοφόρων, οι οποίοι ταυτίζονταν εκλογικά όχι απλώς με ακραία λόγια, αλλά με ακραία έργα. Η επιτυχία δεν είχε έρδει *παρά* τις βίαιες πράξεις των μελών της σε βάρος μεταναστών στον Άγιο Παντελεήμονα και σε άλλες γειτονίες της Αθήνας, αλλά αντίθετα εξαιτίας αυτών. Σε πολλές περιπτώσεις, η Χρυσή Αυγή εμφανιζόταν να υποκαθιστά την αστυνομία και άλλες κρατικές αρχές. Το ακροδεξιό κόμμα είχε κατορθώσει να καλύψει το κενό που είχε αφήσει η αναποτελεσματικότητα της συντεταγμένης πολιτείας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των κατοίκων, με αποτέλεσμα να αποκομίσει εκλογικά οφέλη (Λυγερός 2010). Η Χρυσή Αυγή είχε απευθυνθεί στα συντηρητικά ανταναικλαστικά της κοινής γνώμης και είχε δικαιωθεί για τη στρατηγική επιλογή της.

Η απογείωση: οι (διπλές) βουλευτικές εκλογές του 2012

Η επιτυχία της Χρυσής Αυγής στο Δήμο Αθηναίων ήταν μοναδική, καθώς αντίστοιχο φαινόμενο δεν παρατηρήθηκε σε άλλη περιοχή της Ελλάδας. Οσούσο αυτή η επιτυχία έμελλε να γίνει το εφιαλτήριο για την περαιτέρω διεύρυνση της απήχησής της. Στις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου του 2012 κατόρθωσε εκείνο που μέχρι τότε φαινόταν αδιανόητο. Συγκεντρώνοντας 440.894 ψήφους και ποσοστό 6,97%, κατέλαβε την έκτη θέση και εξασφάλισε 21 έδρες (Υπουργείο Εσωτερικών 2012α). Ήταν η καλύτερη επίδοση που είχε πετύχει ακροδεξιό κόμμα σε εθνικές εκλογές στην Ελλάδα μετά το 1974. Η επιρροή της παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη και στις εκλογές του Ιουνίου του 2012: Πήρε

425.990 ψήφους και ποσοστό 6,92%, εξέλεξε 18 βουλευτές, ενώ ανέβηκε από την έκτη στην πέμπτη θέση (Υπουργείο Εσωτερικών 2012β).

Η ποιοτική ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών του 2012 αποκαλύπτει μια σειρά από ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία βοηθούν στην πληρέστερη κατανόηση της επιτυχίας της Χρυσής Αυγής. Ένα από αυτά είναι ο απροσδόκητα πολυσυλλεκτικός της χαρακτήρας (Public Issue 2012β). Είχε επίσης μεγάλη διεισδυτικότητα στους ψηφοφόρους κάτω των 35 ετών και ακόμα μεγαλύτερη σε εκείνους που ψήφισαν για πρώτη φορά το 2012 (Public Issue 2012α, 2012γ), σημαντικό μέρος των οποίων είχε κατορθώσει να προσελκύσει μέσα από την εκτεταμένη χρησιμοποίηση του διαδικτύου (συμπεριλαμβανομένων πρωτίστως των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, το Twitter και το YouTube). Σε γεωγραφικό επίπεδο, εμφάνιζε εντυπωσιακά ισορροπημένη κατανομή ψήφων σε αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (Public Issue 2012α, 2012γ), ενώ η εκλογική της δύναμη διασπειρόταν σε ολόκληρη την επικράτεια: τον Μάιο μόνο σε 3 και τον Ιούνιο μόλις σε 1 από τις συνολικά 56 εκλογικές περιφέρειες δεν ξεπέρασε το όριο του 3% (Υπουργείο Εσωτερικών 2012α, 2012β).

Η επίδοση της Χρυσής Αυγής δεν επηρεάστηκε σχεδόν καθόλου ούτε από το ότι οι εκλογές του Ιουνίου διεξήχθησαν υπό συνθήκες πόλωσης, οι οποίες συμπύεσαν σημαντικά προς τα κάτω σχεδόν όλα τα κόμματα με εξαίρεση τα δύο πρώτα (Νέα Δημοκρατία και ΣΥΡΙΖΑ – το μόνο άλλο κόμμα που ενίσχυσε, έστω και οριακά, τα ποσοστά του ήταν η Δημοκρατική Αριστερά). Το γεγονός ότι οι 7 στους 10 ψηφοφόρους της του Μαΐου ξαναψήφισαν τη Χρυσή Αυγή στις εκλογές του Ιουνίου (Public Issue 2012γ) αποτελούσε ακόμα μία σαφή ένδειξη για την ύπαρξη ενός αρκετά ευμεγέθους και οπωσδήποτε αρραγούς μετώπου υποστηρικτών του κόμματος. Η Χρυσή Αυγή διέθετε έναν από τους πλέον συμπαγείς ιδεολογικά πυρήνες οπαδών: Σχεδόν οι μισοί (46%) από τους ψηφοφόρους της αυτοπροσδιορίζονταν ως «εθνικιστές» (όπως δηλαδή είναι ο επίσημος αυτοπροσδιορισμός του κόμματος), υποσκελίζοντας όλα τα υπόλοιπα κοινοβουλευτικά κόμματα με μοναδική εξαίρεση το ΚΚΕ, το 54% των ψηφοφόρων του οποίου δήλωναν «κομμουνιστές» (Public Issue 2012δ).

Τρίτο κόμμα: οι ευρωεκλογές του 2014

Ως κοινοβουλευτικό πλέον κόμμα, η Χρυσή Αυγή συνέχισε τη ρητορική που της είχε αποφέρει εκλογικά οφέλη. Κατήγγειλε συλλήβδην τους (υπόλοιπους)

πολιτικούς ως διεφθαρμένους και προδότες, πρόβαλε τον εαυτό της ως τη μοναδική πατριωτική δύναμη (την «επαγρυπνούσα συνείδηση του έθνους» κατά τη διατύπωση του Μιχαλολιάκου, 2013), καταφερόταν με μανία εναντίον του μνημονίου και των «διεθνών τοκογλύφων» (Μιχαλολιάκος 2012), πρότεινε τη μονομερή διαγραφή «του παράνομου και επαχδούς χρέους της χώρας», κρατούσε ψηλά στην ατζέντα της το θέμα της παράνομης μετανάστευσης, διατηρούσε σκληρή εθνικιστική γραμμή στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής (Χρυσή Αυγή 2012). Πάνω απ' όλα, φρόντιζε να τονίζει τον «αντισυστημικό» χαρακτήρα της, επιχειρώντας να μετατρέψει σε πλεονέκτημα τα χρόνια της πολιτικής της περιθωριοποίησης: Από τη στιγμή που δεν είχε κυβερνήσει, ούτε καν είχε εκπροσωπηθεί στη Βουλή, αυτοπαρουσιαζόταν ως το μόνο κόμμα που δεν βαρυνόταν με τα αμαρτήματα του «σάπιου» και «χρεοκοπημένου» πολιτικού συστήματος της μεταπολίτευσης (Ellinas 2013). Εξύμνηση των δικτατοριών της 4ης Αυγούστου 1936 (Χρυσή Αυγή 2013) και της 21ης Απριλίου 1967 (YouTube 2012β), άρνηση του εβραϊκού Ολοκαυτώματος (*Η Καθημερινή* 2013, Μπουρδάρας 2013), βίαιες ενέργειες στελεχών αλλά και βουλευτών του κόμματος (π.χ. εναντίον μεταναστών μικροπωλητών) (*Η Καθημερινή* 2012α, 2012β), συστηματική χρήση χυδαίων εκφράσεων και πρόκληση φραστικών επεισοδίων μέσα στη Βουλή (Καραγεώργου 2013) αποτελούσαν το επιστέγασμα της ασυνήθιστης για τα ελληνικά δεδομένα δράσης ενός κοινοβουλευτικού κόμματος.

Αυτή η ιδιόρρυθμη τακτική, η οποία όμως ήταν στην πραγματικότητα απόλυτα συμβατή με τη νεοναζιστική ιδεολογία της, απέφερε στη Χρυσή Αυγή δημοσκοπικά κέρδη. Με βάση τις έρευνες της κοινής γνώμης εμφανιζόταν να καταλαμβάνει σταθερά την τρίτη θέση στις προτιμήσεις του εκλογικού σώματος, κατορθώνοντας όχι απλώς να συντηρεί τα ποσοστά που είχε λάβει στις διπλές εκλογές του 2012, αλλά να τα αυξάνει (Public Issue 2012ε, 2013α, 2013β, 2013γ, 2013δ, 2013ε, 2013στ, 2013ζ, 2013η). Η δολοφονία του Παύλου Φύσσα τον Σεπτέμβριο του 2013 από μέλος της Χρυσής Αυγής και η συνακόλουθη φυλάκιση του επικεφαλής και άλλων ηγετικών στελεχών της με την κατηγορία της συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση κατέδειξαν για ακόμα μία φορά την ύπαρξη ενός αμετακίνητου τμήματος υποστηρικτών της. Τα ποσοστά που συγκέντρωνε στις δημοσκοπήσεις παρέμειναν αμετάβλητα, ενώ η θέση της ως τρίτου κόμματος είχε πλέον παγιωθεί (Metron Analysis 2013, Public Issue 2014). Οι δικαστικές διώξεις

χρησιμοποιήθηκαν από τους κατηγορούμενους ως «απόδειξη» του αντιουμβατικού της χαρακτήρα απέναντι στο «εθνομηδενιστικό» και «προσκυνημένο» πολιτικό κατεστημένο (Μιχαλολιάκος 2013).

Οι ευρωεκλογές της 25ης Μαΐου 2014 επιβεβαίωσαν τις δημοσκοπικές προβλέψεις. Παρά τη μεγαλύτερη αποχή σε σχέση με τις εθνικές εκλογές (40,03% έναντι 34,88% τον Μάιο του 2012 και 37,51% τον Ιούνιο του ίδιου έτους) (Υπουργείο Εσωτερικών 2012α, 2012β, 2014β), οι ψήφοι προς τη Χρυσή Αυγή ξεπέρασαν τις 536.000. Η αύξηση σε απόλυτα μεγέθη ήταν της τάξεως του 21,7% σε σχέση με τον Μάιο του 2012 και σχεδόν 26% σε σύγκριση με τον Ιούνιο του 2012. Το ποσοστό της εκτινάχθηκε στο 9,39%, με αποτέλεσμα να καταταγεί τρίτη στον πίνακα των τελικών αποτελεσμάτων και να εκλέξει τρεις ευρωβουλευτές (Υπουργείο Εσωτερικών 2014β).

Σχεδόν όλα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που είχαν διαπιστωθεί στις εκλογές του 2012 εμφανίστηκαν και πάλι το 2014. Η ψήφος προς τη Χρυσή Αυγή ήταν απολύτως ισόρροπα κατανομημένη μεταξύ αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών (Μαυρής 2014), ενώ για πρώτη φορά κατόρθωσε να υπερβεί (και μάλιστα κατά πολύ) το όριο του 3% σε όλες ανεξαιρέτως τις εκλογικές περιφέρειες, συγκεντρώνοντας διψήφια ποσοστά σε 23 από τις συνολικά 57 (Υπουργείο Εσωτερικών 2014β). Η απήχησή της στους νεότερους σε ηλικία ψηφοφόρους ήταν επίσης ιδιαίτερα μεγάλη: Ήταν οριακά τρίτη (με μεγάλη απόσταση από το αμέσως επόμενο κόμμα) στα άτομα ηλικίας 18-24 ετών και με διαφορά δεύτερη μεταξύ των φοιτητών – και στις δύο αυτές κατηγορίες η επιρροή της ήταν περίπου διπλάσια του γενικού ποσοστού της. Ήρθε επίσης δεύτερη στις προτιμήσεις των ανέργων. Ήταν, τέλος, το κόμμα με τη μεγαλύτερη συσπείρωση, καθώς σχεδόν οι 4 στους 5 ψηφοφόρους της τον Μάιο του 2014 δήλωναν ότι την είχαν ψηφίσει και στις τελευταίες εθνικές εκλογές (Μαυρής 2014): Ο πυρήνας των οπαδών της όχι απλώς εμφάνιζε αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα, αλλά με το πέρασμα του χρόνου γινόταν ολοένα συμπαγέστερος.

Οικονομική κρίση και «παρασυρμένοι ψηφοφόροι»

Η απότομη στροφή του εκλογικού σώματος προς την ακροδεξιά στις διπλές εκλογές του 2012 αποδόθηκε αρχικά, αλλά μάλλον πρόχειρα, στην αλληλεπίδραση δύο παραμέτρων: αφενός στην οργή των πολιτών για τη γενικευμένη

οικονομική δυσπραγία, αφετέρου στην άγνοια της συντριπτικής πλειοψηφίας των ψηφοφόρων για το πραγματικό πρόσωπο της Χρυσής Αυγής. Ήταν μια βολική ερμηνεία, η οποία έδινε δικαιολογίες στους πάντες. Όμως δεν ανταποκρινόταν απόλυτα στην αλήθεια.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η εκλογική απογοήωση της Χρυσής Αυγής ευνοήθηκε ιδιαίτερα από τη δυσμενή οικονομική συγκυρία. Η κρίση που έπληξε την ελληνική οικονομία, σε συνδυασμό με τα μέτρα σκληρής λιτότητας που επιβλήθηκαν για την αποφυγή της χρεοκοπίας, είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του βιοτικού επιπέδου μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Η αλματώδης αύξηση της ανεργίας επιδείνωσε ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η απογοήτευση του εκλογικού σώματος αποτελεί οπωσδήποτε μέρος της εξήγησης για τη στροφή προς την ακροδεξιά. Η δυσανάλογα μεγάλη επιρροή της Χρυσής Αυγής στους νέους και στους άνεργους (Public Issue 2012γ, Μαυρής 2014) παρέχει σαφέστατη ένδειξη για τη βασιμότητα του ισχυρισμού, καθώς αυτές οι κατηγορίες (και, ακόμα χειρότερα, πρόσωπα που συγκεντρώνουν και τις δύο ιδιότητες) συγκαταλέγονται στις ομάδες του πληθυσμού που χτυπήθηκαν περισσότερο από την κρίση.

Ωστόσο είναι παραπλανητικό να θεωρείται ότι η οικονομική κρίση από μόνη της συνιστά τη μοναδική γενεσιουργό αιτία της επιτυχίας της Χρυσής Αυγής. Σε άλλες χώρες που δέχτηκαν αντίστοιχα οικονομικά πλήγματα με την Ελλάδα, όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ιρλανδία, δεν υπήρξε ανάλογη ενίσχυση ακροδεξιών κομμάτων, πολύ περισσότερο νεοναζιστικών. Η θεωρία που αποδίδει την άνοδο της Χρυσής Αυγής απλώς και μόνο στην οικονομική κρίση δεν εξηγεί γιατί η μεταστροφή του εκλογικού σώματος έγινε τόσο μονόπλευρα προς την ακροδεξιά και δεν υπήρξε μια παρόμοια μετατόπιση προς την κατεύθυνση της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς. Παραγνωρίζει επίσης το γεγονός ότι η έξοδος της Χρυσής Αυγής από το πολιτικό περιθώριο είχε αρχίσει να πραγματοποιείται πριν από την πλήρη συνειδητοποίηση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης, οι οποίες ανέτρεψαν το ελληνικό πολιτικό σκηνικό (Dinas et al. 2013): Όταν το φθινόπωρο του 2010 ο Μιχαλολιάκος εκλέχθηκε δημοτικός σύμβουλος στην Αθήνα, το ΠΑΣΟΚ εξακολουθούσε να είναι το κόμμα με τη μεγαλύτερη απήχηση στην κοινή γνώμη. Τον Μάιο του 2012 οι ψηφοφόροι της Χρυσής Αυγής ήταν σχεδόν ισομερώς μοιρασμένοι ανάμεσα σε εκείνους που δήλωναν ότι αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες και όσους ισχυρίζονταν ότι ζούσαν άνετα (Public Issue 2012α):

Σημαντική ενίσχυση του αριθμού των υποστηρικτών της Χρυσής Αυγής της πρώτης κατηγορίας σε βάρος εκείνων που εντάσσονταν στη δεύτερη υπήρξε μόνο από τον Ιούνιο του 2012 και μετά (Public Issue 2012γ, Μαυρής 2014).

Η δικαιολογία της άγνοιας αναιρείται από τα γεγονότα. Για παράδειγμα, τον Ιανουάριο του 2011 ο Μιχαλολιάκος δεν δίστασε να χαιρετήσει φασιστικά μέσα στην αίθουσα του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας (Μπίτσικα 2011), περιστατικό που έτυχε ευρείας κάλυψης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ίσως οι λεπτομέρειες δεν ήταν ευρύτερα γνωστές, αλλά είναι αδύνατον να γίνει πιστευτό πως τον Μάιο του 2012 περισσότεροι από 440.000 εκλογείς αγνοούσαν έστω το γενικό πλαίσιο της εξτρεμιστικής ιδεολογίας της Χρυσής Αυγής. Ακόμα κι αν γίνει δεκτό ότι πολλοί ψηφοφόροι τότε δεν ήξεραν, τα αποτελέσματα των εκλογών του αμέσως επόμενου μήνα, όταν πλέον είχε υπάρξει καταγιοσμός πληροφόρησης για τα έργα και τις ημέρες της Χρυσής Αυγής, αποδομούν πλήρως τη θεωρία των «παρασυρμένων (κατά τα άλλα δημοκρατών) ψηφοφόρων». Ο μύθος της «παραστρατημένης ψήφου» καταρρίπτεται οριστικά μετά τις ευρωεκλογές του 2014, οι οποίες διεξήχθησαν αφού είχαν μεσολαβήσει αφενός η πλήρης αποκάλυψη του νεοναζιστικού υπόβαθρου της Χρυσής Αυγής και αφετέρου οι απαγγελίες βαρύτατων κατηγοριών εις βάρος των επιφανέστερων στελεχών του κόμματος, οι συλλήψεις και οι προφυλακίσεις τους.

Σε πολύ μεγάλο βαθμό, η ψήφος στη Χρυσή Αυγή ήταν και εξακολουθεί να είναι συνειδητή. Από τη μια πλευρά, εκφράζει την έμπρακτη αποδοκιμασία για το πολιτικό σύστημα. Από την άλλη, πιστοποιεί την ύπαρξη ενός «ακροδεξιού αποθέματος» στο ελληνικό εκλογικό σώμα, το οποίο είτε βρισκόταν εν υπνώσει, είτε είχε εν μέρει εκφραστεί κατά το παρελθόν: το 1977 από τη φιλοβασιλική Εθνική Παράταξη, στη δεκαετία του 1980 από τη φιλοχουντική ΕΠΕΝ, μετά το 2000 από τον ακροδεξιό λαϊκισμό του ΛΑΟΣ. Εκείνο που έκανε η οικονομική κρίση ήταν να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες ώστε το εξτρεμιστικό κήρυγμα της Χρυσής Αυγής να βρει ευκολότερα ανταπόκριση σε μια μερίδα της κοινής γνώμης, η οποία όμως ήταν ήδη από πριν έτοιμη να το δεχτεί. Η κρίση λειτούργησε ως καταλύτης: Διευκόλυνε αφενός την ανάσυρση από την αφάνεια και την εκδήλωση ακροδεξιών αντανάκλαστικών που προϋπήρχαν στην ελληνική κοινωνία, αφετέρου τη ριζοσπαστικοποίηση της εκλογικής συμπεριφοράς μέχρι του σημείου της υποστήριξης ενός νεοναζιστικού κόμματος. Ο εγκλωβισμός της πολιτικής συζήτησης στο δίπολο «μνημόνιο/αντιμνημόνιο» έκανε ακόμα πιο εύκολο το έργο της Χρυσής

Αυγής: Η επιμονή στελεχών δημοκρατικών κομμάτων σε φραστικές ακρότητες σχετικά με την ύπαρξη «χούντας του μνημονίου» και «δωσιλογικής κυβέρνησης κατοχής» υποτελούς σε «ξένα κέντρα αποφάσεων» άνοιξε διάπλατα το δρόμο στην ακροδεξιά δημαγωγία (Παπασαραντόπουλος 2012).

Βία και αυταρχισμός

Απατηλή ήταν και η αντίληψη ότι η συνειδητοποίηση του εξτρεμιστικού και αντιδημοκρατικού χαρακτήρα της Χρυσής Αυγής θα οδηγούσε σε συρρίκνωση του αριθμού των υποστηρικτών της. Οι βίαιες συμπεριφορές στελεχών του κόμματος κάθε άλλο παρά ανέκοπταν το κύμα υποστήριξης προς αυτό. Το περιστατικό της χειροδικίας του βουλευτή της Χρυσής Αυγής Ηλία Κασσιδιάρη εναντίον δύο γυναικών συναδέλφων του, της Λιάνας Κανέλλη του ΚΚΕ και της Ρένας Δούρου του ΣΥΡΙΖΑ, κατά τη διάρκεια τηλεοπτικής εκπομπής λίγο πριν από τις εκλογές του Ιουνίου του 2012 (*Το Βήμα* 2012) είναι χαρακτηριστικό: Συνολικά η δημοτικότητα της Χρυσής Αυγής ενισχύθηκε (Παπασαραντόπουλος 2012), ενώ ειδικά στην περιφέρεια Αττικής, στην οποία πολιτευόταν ο Κασσιδιάρης, το ποσοστό της δεν ακολούθησε την οριακή μέση πτώση του κόμματος, αλλά αντίθετα σημείωσε μικρή αύξηση της τάξεως του 0,26% (Υπουργείο Εσωτερικών 2012β). Η βιαιοπραγία όχι μόνο δεν καταδικάστηκε από το εκλογικό σώμα, αλλά επιβραβεύτηκε στην κάλπη. Η εξαιρετική επίδοση του συνδυασμού του Κασσιδιάρη στις δημοτικές εκλογές στην Αθήνα τον Μάιο του 2014 (16,12% και τέταρτη θέση) (Υπουργείο Εσωτερικών 2014α) επιβεβαίωσε την τάση.

Στην πραγματικότητα, ο βίαιος χαρακτήρας της Χρυσής Αυγής ήταν ένας από τους παράγοντες που συντέλεσαν στην εκλογική της επιτυχία. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γιάννης Βούλγαρης (2012), «το κλίμα που εξέδραψε την εξτρεμιστική ακροδεξιά ήταν η γενίκευση της ανομίας και η μαζική αποδοχή της πολιτικής βίας που ασκήθηκε κατά τα τελευταία χρόνια στο όνομα είτε του “Έθνους” είτε του “Λαού” είτε και των δύο μαζί». Δημοσκοπήσεις που διεξήχθησαν το καλοκαίρι του 2011 καταδείκνυαν ότι οι μισοί Έλληνες επιδοκίμαζαν τους προπηλακισμούς εις βάρος πολιτικών προσώπων (Καρακούσης 2011). Αν τα συνθήματα που ακούγονταν την ίδια περίοδο από τους «αγανακτισμένους» της πλατείας Συντάγματος υπέρ της πυρπόλησης της Βουλής και του στησίματος κρεμάτων για τους πολιτικούς εξέφραζαν τη

βούληση μερίδας του ελληνικού λαού, τότε η Χρυσή Αυγή ήταν το κόμμα που μπορούσε να περάσει από τη θεωρία στην πράξη.

Ακόμα χειρότερα, το «κίνημα των αγανακτισμένων» προσέφερε στη Χρυσή Αυγή τη μοναδική ευκαιρία να αναβαπτιστεί μέσα στα δολά νερά της κολυμπήδρας της «άνω πλατείας». Το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής ρίζωσε μεν στον Άγιο Παντελεήμονα, αλλά άρχισε να γιγαντώνεται και να δημιουργεί προϋποθέσεις πολιτικής νομιμοποίησης το καλοκαίρι του 2011 στο Σύνταγμα χάρη στην ακραία ρητορική της ενάντια στο πολιτικό σύστημα (Μαραντζίδης 2012). Η Χρυσή Αυγή οικειοποιήθηκε και εκμεταλλεύτηκε ένα ρεύμα ιδεών που υπάρχει διάχυτο στην ελληνική κοινωνία και το οποίο δεν απορρίπτει ούτε εκδηλώσεις ανυπακοής στη νομιμότητα ούτε καν την ίδια τη βία εφόσον ενδύονται έναν υποτιθέμενο (έστω ρητορικό) «αντισυστημικό» μανδύα (Doxiadis & Matsaganis 2012).

Η διευρυνόμενη απήχηση του αντιδημοκρατικού λόγου της Χρυσής Αυγής αποτελεί απτή απόδειξη για την κλιμακούμενη επιρροή αντίστοιχων αντιλήψεων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία απαξιώνουν ή και αποστρέφονται τον κοινοβουλευτισμό (Κλάψης 2013). Είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται και με την αυξανόμενη νοσταλγία για αυταρχικά πρότυπα διακυβέρνησης, τα οποία μπορούν «να βάλουν τάξη» και να λύσουν (περίπου ως διά μαγείας) τα προβλήματα που ταλανίζουν την ελληνική κοινωνία (Μαραντζίδης 2013). Έρευνες αποκαλύπτουν ότι ο 1 στους 3 Έλληνες αξιολογεί συνολικά την κατάσταση στη χώρα την περίοδο της δικτατορίας του 1967-1974 ως καλύτερη από τη σημερινή, άποψη που –όχι απροσδόκητα– γίνεται πλειοψηφική μεταξύ των ψηφοφόρων της Χρυσής Αυγής (Ελευθεροτυπία 2013). Σε αυτές τις συνθήκες, ο ακροδεξιός αντιφιλελευθερισμός βρίσκει πρόσφορο έδαφος να ανθήσει. Μιλώντας με αγοραίους όρους, η Χρυσή Αυγή προσέφερε ένα προϊόν για το οποίο υπήρχε ήδη ζήτηση. Δεν έφτιαξε το περιβάλλον, αλλά το εκμεταλλεύεται όσο περισσότερο μπορεί.

«Ήρθε για να μείνει»;

Η πρόβλεψη ότι η επιτυχία του 2012 ήταν πρόσκαιρη και σύντομα θα εξαντλούσε τη δυναμική της (βλ. για παράδειγμα Ζούλας 2012) κάθε άλλο παρά επιβεβαιώθηκε: Η Χρυσή Αυγή δεν εισήλθε στη Βουλή χάρη σε «δάνειους ψηφοφόρους», ούτε κατ' επέκταση αποδείχθηκε κόμμα «μιας εκλογικής χρήσεως».

Το αποτέλεσμα των ευρωεκλογών του 2014 δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας ότι έχει αποκτήσει έναν σταθερό και ιδεολογικά αρκετά συμπαγή πυρήνα οπαδών, οι οποίοι έχουν εκφράσει επανειλημμένως την προτίμησή τους μέσα από τις κάλπες. Είναι επίσης βέβαιο ότι διαθέτει ένα ακροατήριο πολύ μεγαλύτερο από εκείνο που τελικά την ψηφίζει. Οι αυταρχικές, ξενοφοβικές και ρατσιστικές ιδέες της, σε συνδυασμό με την υπερεδνικιστική ρητορική της και τις βίαιες μεθόδους της, δέλγουν πολύ περισσότερους από εκείνους που το μετουσιώνουν σε πράξη την ημέρα των εκλογών.

Η Χρυσή Αυγή εμφανίζει μια δυναμική πολύ διαφορετική από εκείνη που είχε παρατηρηθεί σε άλλα ακροδεξιά κόμματα στην Ελλάδα μετά το 1974. Η διαφοροποίησή της δεν είναι μόνο ποσοτική, υπό την έννοια ότι τόσο σε επίπεδο βουλευτικών εκλογών όσο και σε επίπεδο ευρωεκλογών έχει επιτύχει τις ιστορικά καλύτερες επιδόσεις στον ιδεολογικοπολιτικό της χώρο. Είναι εξίσου –αν όχι κυρίως– ποιοτική. Η ιδιαίτερα αυξημένη απήχησή της στους νέους είναι μια παράμετρος με ξεχωριστή σημασία και με δυνητικά εκρηκτικές συνέπειες. Επιπλέον, η γεωγραφική διασπορά των ψηφοφόρων της καταδεικνύει ότι κατορθώνει να ξεπερνά φραγμούς που στο παρελθόν έμοιαζαν ανυπέρβλητοι. Συγκεντρώνει μεν υψηλά ποσοστά σε περιοχές που αποτέλεσαν προπύργια της Εθνικής Παράταξης στις βουλευτικές εκλογές του 1977 και της ΕΠΕΝ στις ευρωεκλογές του 1984, αλλά πηγαίνει πολύ πέραν αυτών, καθώς διαθέτει ερείσματα ακόμα και σε περιφέρειες που παραδοσιακά αποστρέφονταν την ακροδεξιά. Το παράδειγμα της Κρήτης είναι χαρακτηριστικό. Ούτε το 1977 η Εθνική Παράταξη ούτε το 1984 η ΕΠΕΝ κατόρθωσαν να ξεπεράσουν το 1% έστω και σε έναν από τους τέσσερις νομούς του νησιού, στους οποίους η μέση επίδοση των δύο κομμάτων κινήθηκε μόλις στο 0,66% και στο 0,37% αντίστοιχα. Στις ευρωεκλογές του 2014 οι ίδιες περιφέρειες συγκαταλέγονταν στις πιο αδύναμες για τη Χρυσή Αυγή², όμως το μέσο ποσοστό της σε αυτές ανήλθε στο 4,62%: Η διαφορά είναι τεράστια.

Όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά των συνεχόμενων εκλογικών της

---

2. Ρέθυμνο, Ηράκλειο και Λασιθί είναι σταθερά οι τρεις περιφέρειες στις οποίες η Χρυσή Αυγή συγκεντρώνει τα μικρότερα ποσοστά της σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις (εθνικές και ευρωπαϊκές) της περιόδου 2012-2014 (Υπουργείο Εσωτερικών 2012α, 2012β, 2014β).

επιτυχιών κατατείνουν στο συμπέρασμα ότι η Χρυσή Αυγή δεν αποτελεί ένα κόμμα που απλώς συγκεντρώνει πρόσκαιρα την ψήφο διαμαρτυρίας των πολιτών και το οποίο, κατά συνέπεια, σύντομα θα εξαερωθεί εκλογικά. Είναι πολύ πιθανόν η σταδιακή υπέρβαση της οικονομικής κρίσης να ανακόψει το ρεύμα υποστήριξης προς την εξτρεμιστική ακροδεξιά. Είναι όμως εξαιρετικά αμφίβολο αν η αντιστροφή του οικονομικού κλίματος θα σταθεί ικανή να αποστερήσει πλήρως από τη Χρυσή Αυγή τη συντριπτική πλειοψηφία των υποστηρικτών της, καταδικάζοντάς την να επιστρέψει στην περιθωριακή θέση που είχε πριν από το 2010. Ίσως περισσότερο κινδυνεύει από τις ρωγμές που ενδεχομένως θα επιφέρει στην εσωτερική συνοχή της η συνεχιζόμενη δικαστική έρευνα εις βάρος ηγετικών στελεχών της: Κάποιες ενδείξεις έχουν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται μέσα από τη διαφορετική υπερασπιστική γραμμή που υιοθετούν ορισμένοι από τους κατηγορούμενους.

Χωρίς να παραγνωρίζεται η μεγάλη σημασία της, η κρίση δεν είναι η μόνη αιτία που τροφοδοτεί το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής. Κοινωνικές δομές, τοπικές ιδιαιτερότητες και ιστορικές συνέχειες ασκούν επίσης μεγάλη επιρροή (Μαραντζίδης 2014). Ο μύθος του «περιούσιου ελληνικού λαού», η διαδεδομένη συνωμοσιολογία που θέλει «σκοτεινά ξένα κέντρα» να απεργάζονται την καταστροφή της Ελλάδας, ο υπέρπων αντισημιτισμός³, ο κοινωνικός και φυλετικός ρατσισμός, η ξενοφοβία και η εξοικείωση με τη βία προστίθενται στους παράγοντες που είχαν ήδη από πριν καταστήσει γόνιμο το έδαφος για την ακροδεξιά. Εκμεταλλευόμενη –λιγότερο ή περισσότερο– όλες αυτές τις παραμέτρους, η Χρυσή Αυγή κατόρθωσε να βγει από την αφάνεια και να έρθει στο πολιτικό προσκήνιο. Σταθμίζοντας τα σημερινά δεδομένα, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα φύγει άμεσα από εκεί.

---

3. Σύμφωνα με πρόσφατη διεθνή έρευνα, στην Ελλάδα καταγράφονται τα υψηλότερα ποσοστά αντισημιτικών στερεοτύπων από κάθε άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και μάλιστα με μεγάλη διαφορά από τη δεύτερη Πολωνία (69% έναντι 45%) (Anti-Defamation League 2014).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βήμα*, Το (2012) «Ο βουλευτής Ηλίας Κασιδιάρης της Χρυσής Αυγής χαστούκισε τη Λιάνα Κανέλλη σε εκπομπή του Αντέννα», www.tovima.gr/politics/article/?aid=461134 (31-7-2014).
- Βούλγαρης, Γιάννης (2012) «Γιατί είναι επικίνδυνη η Χρυσή Αυγή. Η υποβάθμιση του “δημοκρατικού κεκτημένου”», *Τα Νέα*, 15 Σεπτεμβρίου.
- Ελευθεροτυπία* (2013) «Φτώχεια, αδιαφορία και μνημόνια σκοτώνουν τη Δημοκρατία», <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=359007> (3-8-2014).
- Ζούλας, Στάμος (2012) «Παράπλευρες απώλειες», *Η Καθημερινή*, 19 Αυγούστου.
- Καθημερινή*, Η (2012α) «Νέα επίθεση κατά παράνομων αλλοδαπών μικροπωλητών από μέλη της Χ. Α. στο Μεσολόγγι», <http://www.kathimerini.gr/13067/article/epikairothta/ellada/nea-epidesh-kata-para-nomwn-allodapwn-mikropwlhtwn-apo-melh-ths-xa-sto-mesologgi-br> (1-8-2014).
- Καθημερινή*, Η (2012β) «Επεισόδια στη Ραφήνα από τη Χρυσή Αυγή», <http://www.kathimerini.gr/467774/article/epikairothta/politikh/episodias-th-rafhna-apo-th-xrysh-aygh> (1-8-2014).
- Καθημερινή*, Η (2013) «Αρνητής του Ολοκαυτώματος ο Κασιδιάρης», <http://www.kathimerini.gr/490267/article/epikairothta/politikh/arnhths-toy-olokaytwmatos-o-kasidiarhs> (6-8-2014).
- Καραγεώργου, Αγγελική (2013) «Η αργκό της “ιπλατείας”», *Τα Νέα*, 25 Μαΐου.
- Καρακούσης, Αντώνης (2011) «Η ελληνική κοινωνία στα άκρα», *Το Βήμα*, 10 Ιουλίου.
- Κλάψης, Αντώνης (2013) «Από την οικονομική κρίση στην κρίση της δημοκρατίας;», στο *Κρίση και πολιτικό σύστημα* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ), σ. 55-64.
- Λυγερός, Σταύρος (2010) «Άγιος Παντελεήμονας και “Χρυσή Αυγή”», *Η Καθημερινή*, 12 Νοεμβρίου.
- Μαραντζίδης, Νίκος (2012) «Οι “Αγανακτισμένοι” εισήλθαν στη Βουλή!», *Η Καθημερινή*, 20 Μαΐου.
- Μαραντζίδης, Νίκος (2013) «Η απατηλή νοσταλγία του αυταρχισμού», *Η Καθημερινή*, 4 Μαΐου.
- Μαραντζίδης, Νίκος (2014) «Πώς φθάσαμε στο αποτέλεσμα της 25ης Μαΐου», *Η Καθημερινή*, 1 Ιουνίου.

- to-ethniko-kathestws-ths-4hs-augoustou-kai-o-iwannhs-metajas-bin-teo-fwtogra (6-8-2014).
- Ψαρράς, Δημήτρης (2012) *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής* (Αθήνα: Πόλις).
- Anti-Defamation League (2014) *ADL global 100. An index of anti-Semitism*, <http://global100.adl.org/public/ADL-Global-100-Executive-Summary.pdf> (19-8-2014).
- Dinas, Elias, Georgiadou, Vassiliki, Konstantinidis, Iannis & Rori, Lamprini (2013) "From dusk to dawn: Local party organization and party success of right-wing extremism", *Party Politics*, <http://ppq.sagepub.com/content/early/2013/11/27/1354068813511381> (9-7-2014).
- Doxiadis, Aristos & Matsaganis, Manos (2012) *National populism and xenophobia in Greece* (London: Counterpoint).
- Metron Analysis (2013) «Πανελλαδική έρευνα Metron Forum», file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/My%20Documents/Downloads/pub17100.pdf (31-7-2014).
- Public Issue (2012α) «Εκλογές 2012. Η ακτινογραφία της ψήφου», http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2012/05/koinwniko_profil_b2012.pdf (30-7-2014).
- Public Issue (2012β) «Συνοχή & μετατοπίσεις ψηφοφόρων B2009», http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2012/05/sunoxi-nea_kommata.pdf (30-7-2014).
- Public Issue (2012γ) «Εκλογές 6/2012. Η ακτινογραφία της ψήφου», http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2012/06/koinwniko_profil_b6_2012.pdf (30-7-2014).
- Public Issue (2012δ) «Η ιδεολογική "ακτινογραφία" του εκλογικού σώματος», <http://www.publicissue.gr/2058/ideology-2/> (31-7-2014).
- Public Issue (2012ε) «Πολιτικό Βαρόμετρο 115. Δεκέμβριος 2012», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2012/12/var-115-dec-20121.pdf> (1-8-2014).
- Public Issue (2013α) «Πολιτικό Βαρόμετρο 116. Ιανουάριος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/02/var-116-ian-2013.pdf> (1-8-2014).
- Public Issue (2013β) «Πολιτικό Βαρόμετρο 117. Φεβρουάριος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/02/var-117-feb-2013.pdf> (1-8-2014).
- Public Issue (2013γ) «Πολιτικό Βαρόμετρο 118. Μάρτιος 2013», <http://www>.

publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/03/var-118-mar-2013.pdf (1-8-2014).

Public Issue (2013δ) «Πολιτικό Βαρόμετρο 119. Απρίλιος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/04/var-119-apr-2013.pdf> (1-8-2014).

Public Issue (2013ε) «Πολιτικό Βαρόμετρο 120. Μάιος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/05/var-120-may-2013.pdf> (1-8-2014).

Public Issue (2013στ) «Πολιτικό Βαρόμετρο 121. Ιούνιος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/06/var-121-jun-2013.pdf> (1-8-2014).

Public Issue (2013ζ) «Πολιτικό Βαρόμετρο 122. Ιούλιος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/07/var-122-jul-2013.pdf> (1-8-2014).

Public Issue (2013η) «Πολιτικό Βαρόμετρο 123. Σεπτέμβριος 2013», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2013/09/var-123-sep-2013.pdf> (1-8-2014).

Public Issue (2014) «Έρευνα Πολιτικής Συγκυρίας. Ιανουάριος 2014», <http://www.publicissue.gr/wp-content/uploads/2014/01/pol-con-jan-2014.pdf> (1-8-2014).

YouTube (2012α) «Νέα δήλωση Μιχαολιάκου», <https://www.youtube.com/watch?v=4R9RVnmCFas> (29-7-2014).

YouTube (2012β) «Ο Μιχαολιάκος υμνεί την Χούντα», <https://www.youtube.com/watch?v=116OKOUjhYo> (6-8-2014).